

Augusiewicz, Sławomir

Sejm krajowy Prus Książęcych w XVI-XVII wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3, 335-339

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Augusiewicz

Sejm krajowy Prus Książęcych w XVI–XVII wieku

Literatura dotycząca organizacji, składu i funkcjonowania sejmu krajowego Prus Książęcych nie jest obszerna. Oprócz pracy Eberharda Karla Berharda Kleinertza¹ praktycznie brakuje syntezy, chyba że za takie uznać krótkie omówienia zawarte w rozprawach Janusza Małka², Bohdana Wachowiaka i Andrzeja Kamieńskiego³. Studia Kurta Breysiga⁴, Rolanda Seeberg-Elverfeldta⁵, Ernsta Wiecherta⁶, Maxa Töppe⁷ czy nowsze Jürgena Petersohna⁸ i Horsta Weischhöfera⁹ przedstawiających to zagadnienie fragmentarycznie – dla wybranych okresów. Wypełnienie tej luki może w istocie stanowić ważny postulat badawczy. Niemal kompletny w tym względzie materiał źródłowy mogą dostarczyć zasoby dawnego Staatsarchiv Königsberg, obecnie XX Hauptabteilung w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem¹⁰.

W Prusach Krzyżackich ukształtował się system parlamentarny, którego genezę stanowiły zgromadzenia stanowe powoływane przez mistrza Fryderyka Saskiego. Choć wiele pruskich instytucji politycznych czy ustrojowych stanowiło do 1466 r. jednolitą strukturę w ramach jednego państwa, to jednak ich reprezentacje stanowe, wykazujące podobieństwa wynikające ze wspólnej genezy, w XVI w., zwłaszcza po konstytucji z 1526 r. przekształcającej zjazd stanowy Prus Królewskich w sejmik generalny poprzedzany sejmikami wojewódzkimi¹¹, funkcjonowały niezależnie

1 E.K.B. Kleinertz, *Die politik der Landstände im Herzogtum Preussen*, Bonn 1972.

2 J. Małek, *Ustawa o rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.

3 B. Wachowiak, A. Kamieński, *Dzieje Brandenburgii – Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001; A. Kamieński, *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII w.*, Olsztyn 1995.

4 K. Breysig, *Die Entwicklung des preussischen Ständethums von seinen Anfängen bis zum Regierungsantritt Friedrich Wilhelms*, w: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. XV, Berlin 1894.

5 R. Seeberg-Elverfeldt, *Die preussischen Stände und Polen unter Kurfürst Georg Wilhelm bis zum Tode König Sigismund III. (1629–1632)*, *Altpreussische Forschungen*, Jhg. XIII, 1936.

6 E. Wiechert, *Die politische stände Preussens, ihre Bildung und Entwicklung bis zum Ausgange des 16. Jahrhunderts*, *Altpreussische Monatschrift*, Neue Folge, 1868, Bd. V.

7 M. Töppe, *Zur Geschichte der ständischen Verhältnisse in Preussen*, *Historisches Taschenbuch*, Neue Folge, 1847, Jhg. VIII; idem, *Der lange Königsberger Landtag. Eine Mitteilungen aus der älteren preussischen Geschichte*, *Historisches Taschenbuch*, Neue Folge, 1849, Jhg. X; idem, *Die preussischen Landtage während der regenschaft des Markgrafen Georg Friedrich von Ansbach und Johan Sigismund (1603–1619) nach den Landtagsacten dargestellt*, w: *Programm des Königlichen Gymnasium zu Elbing*, 1891–1893.

8 J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum in Preussen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578–1603*, Würzburg 1963.

9 H. Weischhöfer, *Die Ostpreussische Stände in letzten Jahren vor dem Regierungsantritt des Grossen Kurfürsten*, Göttingen 1958.

10 GStAPK, OsF, 662 – 698, Allgemeiner Landtag zu Königsberg 1655–1671.

11 S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999, s. 24.

od siebie, w oddzielnych systemach parlamentarnych, w których odgrywały odmienną rolę i zajmowały zupełnie inne miejsce. Sejmiki Prus Królewskich stanowiły wstępną fazę procedury parlamentarnej, gromadząc jedynie szlachtę na szczeblu lokalnym (wojewódzkim czy w przypadku Sejmiku Generalnego prowincjonalnym). Instytucją nadrzędną w stosunku do niego, obdarzoną kompetencjami ogólnopaństwowymi, był sejm walny.

Landtag Prus Książęcych, kraju zajmującego zupełnie inną pozycję w relacjach z Rzeczpospolitą w podobnym dwustopniowym systemie parlamentarnym, zajmował pozycję analogiczną właśnie do sejmu, a nie do sejmików, za odpowiedniki których należałoby uznać zgromadzenia szlachty w poszczególnych starostwach (Ämte). Ich pierwotną i zasadniczą funkcją, podobnie jak w przypadku przedsejmowych sejmików polskich i litewskich, było ustosunkowywanie się do propozycji władcy oraz wybór przedstawicieli, którzy potem uczestniczyli w obradach landtagu.

Interesujący, a dotychczas praktycznie nieomawiany jest zwłaszcza proces przemian organizacyjnych i proceduralnych przez jaki przechodziła pruska reprezentacja stanowa, ukształtowana po 1542 r. (ustawa o rządzie pruskim – Regimentsnottel). Przypadający na pierwszą połowę XVI w. okres formowania się instytucji parlamentarnych w Prusach Książęcych sprzyjał przejmowaniu atrakcyjnych dla szlachty wzorów z sąsiedniej Polski, gdzie sejm wkraczał w złoty okres swojego funkcjonowania. Nie bez znaczenia w tej mierze była zależność lenna, w jakiej Księstwo pozostawało w stosunkach z Koroną, która zwłaszcza u schyłku XVI i w pierwszym dziesięcioleciu XVII w., okresie walki politycznej między stronnictwami propolskim i filobrandenburskim, wyrażała się z jednej strony pozycją Polski jako gwaranta pruskich przywilejów stanowych, z drugiej zarządzeniami komisarzy królewskich zmieniającymi lub wprowadzającymi nowe procedury parlamentarne¹².

Landtag pruski, który po 1525 r. rozwinął się z istniejących w państwie krzyżackim zjazdów stanowych, wzorowany był na trójkuralnych zgromadzeniach funkcjonujących we Francji czy w krajach Rzeszy niemieckiej, przede wszystkim Saksonii¹³. Uznanie praw miast do reprezentacji w sejmie krajowym i utworzenie odgrywającej wprawdzie drugorzędną rolę, ale osobnej trzeciej kurii, co miało swoje źródło w powołanej w 1501 r. przez wielkiego mistrza Fryderyka saskiego rady przedstawicieli szlachty i mieszczaństwa, zasadniczo go odróżniało od parlamentu polskiego, gdzie teoretycznie zasiadali wprawdzie przedstawiciele ważniejszych miast (w praktyce tylko Krakowa), ale nie mieli osobnej izby, a ich pozycja uległa z czasem ograniczeniu do roli tylko obserwatorów.

Skład pierwszej kurii sejmu pruskiego (Herrschaft und Landräte) ulegał zmianom. Wprowadzono tu w 1540 r. stan panów (Herrenstand) – przedstawicieli pruskich rodów, używających tytułów arystokratycznych. Ci potomkowie dowódców oddziałów zaciężnych wspomagających Zakon w wojnie trzynastoletniej, otrzymawszy w formie zapłaty dobra ziemskie w Prusach, na korzystniejszym jednak prawie lennym niż ogół rycerstwa – longobardzkim, osiedlili się tu, przynosząc ze sobą nadawane wcześniej przez papieży i cesarzy tytuły hrabiów i baronów. Utworzenie dwóch osobnych kurii w sejmie krajowym – wyższej panów i prałatów (Herrschaft) i niższej szlacheckiej (Ritterschaft) nasuwa wniosek o prawnie usankcjonowanym rozwarstwieniu stanu szlacheckiego w Prusach Książęcych. Jednak pomimo wymienionych różnic prawnych i dużego prestiżu społecznego, jaki posiadały w Prusach Książęcych tytuły arystokratyczne, członkowie pierwszej kurii po-

12 B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988; B. Janiszewska-Mincer, *Sejm krajowy Prus Książęcych w latach 1616–1618*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1962, nr 4, ss. 425–455.

13 J. Maltek, op. cit., s. 81; A. Kamiński, op. cit., s. 30; G. Östreich, *Ständetum und Staatsbildung in Deutschland*, w: idem, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin, 1969, ss. 277–289.

zostawali tylko radcami księcia, jako warstwa nie mieli odrębnych przywilejów czy prerogatyw, a będąc posiadaczami ziemskimi pozostawali mimo to lennikami księcia bez żadnych praw suwerennych. Nie stanowili również grupy zamkniętej, jednak to dopiero awans społeczny, polityczny i majątkowy rodu szlacheckiego, a więc spełnienie czynników pozwalających zaliczyć go do elity magnackiej, był zwieńczony uzyskaniem tytułu arystokratycznego. Początkowo było sześć rodów arystokratycznych, mających prawo do zasiadania w pierwszej kurii: Dohna, Erbtruchsess zu Waldburg, von Kittlitz, von Heydeck, von Eulenburg i Schenck zu Tautenburg, na początku XVIII stulecia już dwadzieścia pięć, ale wtedy rody zostały już pozbawione tego przywileju¹⁴. Pod koniec XVI w., w związku z nieobsadzaniem biskupstw sambijskiego i pomezjańskiego (w 1587 r. zmarł ostatni w Prusach Książęcych biskup luterański Johann Wigand), zaniknęła również reprezentacja duchowieństwa (Präläten)¹⁵. W rezultacie w skład pierwszej kurii – od 1607 r. w aktach stanów pruskich używano zresztą w odniesieniu do niej nieformalnie nazwy senat – wchodził tylko element urzędniczy – ministrowie (kolegium czterech nadradców – Oberräthe) i najwyżsi urzędnicy ziemscy (starostowie położonych najbliżej Królewca – Brandenburga, Schaaken, Fischhausen i Tapiau). Prawo do zasiadania w najwyższej izbie nie było dziedziczne, jak np. w Izbie Lordów parlamentu angielskiego, ale zależało od nominacji władcy.

Druga kuria (Ritterschafft und Adel) sejmii krajowej Prus Książęcych, od momentu swego powstania upodobniła się do polskiej izby poselskiej zasadą uczestnictwa w niej nie każdego osiadłego szlachcica (viritim), jak to praktykowano w krajach niemieckich¹⁶, ale przedstawicieli (posłów) wybranych na zjazdach niższego szczebla (Amtstag, Kreisversammlung), zbierających się w obrębie jednego starostwa, na podobieństwo polskich sejmików ziemskich i powiatowych. Zjazdy takie książę zwoływał za pośrednictwem starostów. W Prusach Książęcych oprócz szlachty uczestniczyli w niej także wolni i kelmerzy, którzy jednak nie mieli prawa wyborczego¹⁷. Obrady dotyczyły zagadnień, które władca przedstawił zgromadzonym osobnym pismem, wyjaśniającym przyczyny zwołania sejmii (propozycja sejmowa). W Księstwie nie wprowadzono zasady, zobowiązującej władcę do zwoływania sejmików w odpowiednim terminie przed sejmem. Propozycje stanów z 1605 i 1661 r., by okres ten nie był krótszy niż dwa tygodnie, nie zostały wprowadzone w życie¹⁸. Nierespektowane przez książąt pruskich było również prawo zabraniające poddawania pod dyskusję na Landtagu spraw, które nie zostały wcześniej przedstawione sejmikom jako propozycje. W Prusach Książęcych zasadą było delegowanie dwóch posłów szlacheckich z jednego starostwa. W praktyce zdarzało się, że delegowany był tylko jeden przedstawiciel, niekiedy reprezentujący nawet kilka starostw¹⁹. Posłowie otrzymywali instrukcje, stanowiące odpowiedź na poddane pod obrady propozycje władcy, zdawali również obowiązkowo, pod sankcją karną, relacje na zjazdach posejmowych. Na sejmie uchwały podejmowano jednomyślnie, a nie większością głosów. Takie rozwiązania zasadniczo zbliżyły doktrynę parlamentów polskiego i pruskiego, pozwalając traktować sejmiki i Amtstagi jako pewną całość z sejmami ogólnokrajowymi. Jeżeli jednak w Polsce miały one źródło w federacyjnym charakterze państwa, gdzie istniała duża samodzielność polityczna szlachty w ramach ziemi czy województwa, która swoje stanowisko wyrażała w laudach sejmiku²⁰, to geneza zastosowania ich w Prusach Książęcych wymaga wyjaśnienia.

14 H. Rachel, *Der Grosse Kurfürst und die Ostpreussische Stände*, Leipzig 1905, s. 71.

15 A. Kamiński, op. cit., ss. 27–28.

16 A. Vetulani, op. cit., s. 31.

17 B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 206.

18 M. Töppen, *Die preussische Landtage*, s. 29, K. Breysig, op. cit., s. 526, A. Vetulani, op. cit., s. 138.

19 B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 206.

20 A. Pawłowski, op. cit., s. 449.

Przedstawicielski charakter izby niższej może stanowić naśladownictwo urzędów saskich, gdzie wśród szlachty wyróżniano: bezpośrednio zapraszanych na landtag (Schriftsässige) i wybieranych na zjazdach okręgowych (Amtsässige). Taka praktyka należała do wyjątkowych pośród wszystkich państw Rzeszy.

W Prusach Książęcych na czele kurii stali wyznaczani przez księcia *directores*. Stany dążące do wyeliminowania wpływu władcy na obrady Landtagu postulowały do zmiany tej procedury. W 1609 r. obradom pierwszej kurii przewodniczył starosta Brandenburga z racji swego urzędu, jako najwyższej godności wśród czterech pruskich starostów głównych. Stałym punktem programu politycznego szlachty Księstwa, wysuwany już od schyłku XVI w. było powołanie stałego urzędu marszałka krajowego jako ich reprezentanta także w okresie pomiędzy sejmami. Jego kompetencje znacznie wykraczałyby więc poza kierownictwo obradami drugiej kurii. Ostatecznie nie doszło do utworzenia takiego urzędu. Zarządzeniami komisarzy królewskich ustanowiono w 1608 r. funkcję obieralnego każdorazowo na czas trwania sejm marszałka izby szlacheckiej jako kierownika obrad, oraz przyjęto w pierwszej kurii porządek wystąpień jej członków według ustalonej hierarchii, na wzór porządku wotów senatorskich.

Dążenia stanów do wprowadzenia w Prusach Książęcych elementów polskiej procedury parlamentarnej szły znacznie dalej, nie zawsze jednak znajdowały poparcie komisji królewskiej, jak choćby odrzucony w 1609 r. projekt kontroli redakcji ostatecznego tekstu uchwał i ich publikowania. W przeciwieństwie do Rzeczypospolitej, gdzie czas trwania sejmów i ich periodyczność określały artykuły henrykowskie, w Księstwie nie udało się wprowadzić regulacji w tym zakresie, choć stany poruszały tę sprawę już od czasu starań Joachima Fryderyka o kuratelę. Proponowano okresy czteroletnie, bardziej skrajne projekty przewidywały coroczne posiedzenia sejm. Starania stanów pruskich w tym zakresie były uzależnione od ich stosunków z władcą, nasilały się w okresach, gdy książę dążył do ograniczenia ich samodzielności i przywilejów²¹. Jeszcze w 1661 r. szlachta postulowała, aby sejmy odbywały się w Królewcu co dwa lata i trwały sześć tygodni²².

W zestawieniu z doktryną, stosunkowo mało wiemy na temat praktyki parlamentarnej w Księstwie, stosunku stanów do instytucji sejm, wywiązywania się z funkcji poselskich, finansach (*diety*). Pamiętać przy tym należy o silnych wpływach wewnętrznych, modyfikujących przemiany ustrojowe w Księstwie. Wyraźną cezurę w tym względzie stanowi rok 1657. Określenie uzasadnionej periodyzacji dziejów Landtagu Prus Książęcych stanowi nie mniej ważny od przedstawionych powyżej postulat badawczy.

Innowacje wprowadzone na początku XVII w. wyraźnie przybliżają organizację Landtagu do sejm polskiego. Proces ten, ukazywany dotychczas jako skutek wewnętrznej walki politycznej, stanowi jedno z ważnych zagadnień w dziejach parlamentaryzmu Prus Książęcych.

Der Landtag vom Herzogtum Preußen zwischen 16. und 17. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der preußische Landtag, der sich nach 1525 aus den im Ordensstaat existierenden Ständeversammlungen entwickelte, richtete sich nach dem Muster von dreikurialen Reichstagen, die besonders in Frankreich oder in einigen Ländern des Deutschen Reiches, wie z.B. Sachsen, üblich waren. Zur ersten Kurie des preußischen Landtages – „Herrschaft und Landräte“

21 A. Vetulani, op. cit., ss.137–41.

22 Ibidem, ss. 134–147.

– gehörten Vertreter von adeligen Geschlechtern mit aristokratischen Titeln, wie beispielsweise Dohna, Erbtruchsess zu Waldburg, von Kittlitz, von Heydeck, von Eulenburg und Schenck zu Tautenburg. Darüber hinaus waren auch die höchsten Beamten des Herzogs, wie Landräte von den in der Nähe von Königsberg gelegenen Städten Brandenburg, Schaaken, Fischhausen und Tapiau, Mitglieder der ersten Kurie. Es sollten dazu auch geistliche Würdenträger wie Prälaten gehören, aber im 16. Jh. war die Vertretung der katholischen Kirche im Landtag nicht mehr vorhanden, da die Posten der Bischöfe von Pomesanien und Samland nicht mehr besetzt wurden. Zur zweiten Kurie – „Ritterschaft und Adel“ – gehörten Vertreter, die bei der Kreisversammlung zu Abgeordneten gewählt wurden. Die dritte Kurie bildeten Vertreter der Städte. An der Spitze jeder Kurie stand ein durch den Herzog bestimmter „Directore“. Die Veränderungen, die in der Organisation des Landtags am Anfang des 17. Jhs. stattfanden, hatten die Annäherung dessen Struktur an die Struktur des polnischen Sejms zur Folge. Der Annäherungsprozess zwischen dem preußischen und dem polnischen Landtag, der in bisheriger Historiographie als Ergebnis eines innenpolitischen Kampfes dargestellt wurde, wird heutzutage als eine von den meist thematisierten und wichtigsten Fragen des Parlamentarismus im Herzogtum Preußen betrachtet.

Übersetzt von Magdalena I. Sacha